

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven panden.
 Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

Jaarverslag bouwhistorie in 2007

Taco Tel en Marcel Verkerk

Inleiding

In dit jaarverslag worden bouwhistorische bijzonderheden beschreven die in 2007 zijn ontdekt in de binnenstad en daarbuiten (afb. 1). Een aantal verbouwingen van panden levert veel en verrassende informatie op, waarvan de 16e-eeuwse muurschildering in Akerkhof 17 een heel bijzonder voorbeeld is. Timmerlieden hadden al opgemerkt dat er 'iets' zat maar dat het zó oud was, sprak zeer tot de verbeelding. Zulke vondsten zijn te bijzonder om geen aandacht aan te besteden en kunnen het belang van bouwhistorisch onderzoek bovendien promoten zodat een persbericht werd verstuurd. Fotografen, televisieploegen en verslaggevers kwamen langs waardoor het aanzien van de vondst bij de ploeg timmerlieden steeg. De goede medewerking die we toch al ondervonden, werd daardoor zo mogelijk nog beter. Eigenlijk is het verkrijgen van medewerking op de bouw nooit een probleem als je maar duidelijk bent en zegt wat je komt doen, waarom je het doet en uitlegt wat je ziet. Dat levert dan weer leuke reacties op en je wordt soms door de timmerman van dienst het hele huis doorgeleid om allerlei constructies te bekijken en van commentaar te voorzien.

Het vak van bouwhistoricus sluit natuurlijk mooi aan op het werk van de timmerman, immers het werk van zijn vroegere collega's wordt verklaard. Dat laatste valt niet altijd mee, zeker wanneer een huis ruim een half millennium oud is en tientallen keren verbouwd. Soms zijn die verbouwingen zo grondig uitgevoerd dat de oudste constructiedelen fragmentarisch en/of verspreid door het huis voorkomen. Heeft onderzoek dan nog wel zin, zou je je kunnen afvragen. Zeker wel, juist zo'n enorme historische gelaagdheid is interessant en documenteert een stuk geschiedenis van de stad. Ook al begrijpen we niet direct alles en kunnen we niet alle bouwfases op papier reconstrueren; het steeds doorgaande onderzoek vergroot wel kennis en inzicht. Soms kunnen we met een nieuw onderzoek in een ander huis enkele vragen uit een voorgaand onderzoek alsnog oplossen. Al die individueel onderzochte huizen leiden uiteindelijk tot een beter begrip van de bouwgeshiedenis van een straat, huizenblok en uiteindelijk de hele binnenstad.

Het bouwhistorisch onderzoek in het buitengebied kreeg eveneens veel aandacht in de media. Dit had alles te maken met de boerderij Friesestraatweg 422, waarin vooralsnog de oudste dekbalkgebinten in de provincie Groningen staan die destijds volledig met nieuw hout gemaakt zijn. Hoewel deze gebinten hier al vanaf 1610 staan, weten we dit pas sinds kort.

Het structureel uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek naar boerderijen levert een schat aan nieuwe informatie op. Het zou goed zijn als dit onderzoek in de provincie een vervolg krijgt omdat daar nog veel meer interessante boerderijen staan die wachten om 'ontdekt' te worden. Veel tijd werd besteed aan het bouwhistorisch onderzoek tijdens de restauratie/renovatie van de boerderij Noorddijkerweg 32 waarvan in het volgend jaarboek verslag wordt gedaan.

In 2006 hebben 31 boerderijen een zogenaamde voorbescherming gekregen omdat ze op de conceptlijst zijn geplaatst om aangewezen te worden als Gemeentelijk Monument. Opvallend is dat er dit jaar slechts één boerderij is gesloopt terwijl dit er in voorgaande jaren vier of vijf waren. Zou dit het gevolg zijn van de voorbescherming?

1. Akerkhof 2, Der Aa-kerk (Rijksmonument/RM)

Constructief herstel van de kapconstructie van dit gebouw was aanleiding om bouwhistorisch onderzoek uit te voeren. Door de bonte knaagkever waren diverse balken verzwakt en hieraan werden door de aannemer nieuwe stukken gezet. Een deel van het vrijkomende hout uit de kooromgang is voor dendrochronologisch onderzoek meegenomen¹.

Afb. 2. Akerkhof 2, gebintstijl van de kapconstructie in het schip van de kerk met inscriptie.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

De kerk is in fasen gebouwd vanaf het midden van de 13e eeuw en kwam omstreeks 1465 gereed. Op 1 mei 1671 sloeg de bliksem in de toren waardoor de toren instortte en de kapconstructies verbrandden. De stad trok het herstel naar zich toe en men overwoog om ook de gewelven neer te halen ter voorkoming van verder onheil maar daar is van afgezien; de middeleeuwse gewelven met bijzondere schilderingen zijn gelukkig behouden. Al op 4 mei werd opdracht gegeven in Emden eikenhout te kopen voor de herbouw². Tijdens het onderzoek ontstond de indruk dat alle kapconstructies in 1671 zijn vernieuwd, zowel de hoge als de lage zolders, en dit wordt bevestigd door het dendrochronologische onderzoek³. Eén monster heeft een scherpe datering, de boom is gekapt in 1668. De bouw van de kapconstructie vond in 1671 plaats getuige een inscriptie in een stijl van een gebint in het schip van de kerk: 'E O G 1671' (afb. 2). Dit geeft bovendien aan dat het hout binnen enkele jaren na het kappen in de constructie is verwerkt. Eén monster dateert uit omstreeks 1560 en dit moet daarom hergebruikt hout zijn.

1. Met dank aan aannemer De Graaf uit Engwierum voor de vriendelijke medewerking.

2. Schuitema Meijer 1950, 80.

3. Pressler 2007a. Van de zeven monsters waren zes dateerbaar. Een monster komt uit een hergebruikt stuk eikenhout en dateert ± 1560, de overige dateren uit de 17e eeuw: na 1640, 1665 ± 6 jaar, 1560 ± 6 jaar, na 1653, na 1614 en 1668 H/W. De monsters zijn inderdaad afkomstig uit het stroomgebied van de Eems.

Het is opmerkelijk dat de hele constructie van eikenhout is vervaardigd omdat sedert het begin van de 17e eeuw grenenhout in opkomst was en het gebruik van eikenhout voor constructies uiteindelijk voor een groot deel heeft verdrongen. In Groningen hield men blijkbaar lang vast aan het gebruik van eikenhout voor belangrijke gebouwen. Zo heeft ook de Nieuwe of Noorderkerk, gebouwd in 1660-1665, een geheel eikenhouten kapconstructie. Voor eenvoudiger gebouwen werd wel grenenhout gebruikt zoals de kapconstructie van de Hervormde kerk in Dorkwerd uit 1648. Nadat de nieuwe toren van de Der Aa-kerk al in 1710 instortte, moest de kapconstructie boven het gewelf naast de toren worden vernieuwd. Dit werd weer in eikenhout uitgevoerd en verschil met de kapconstructie uit 1671 is nauwelijks zichtbaar. Een inscriptie geeft als jaar van herstel 1711. De nieuwe toren kwam in 1718 gereed en hierin is eveneens veel eikenhout verwerkt.

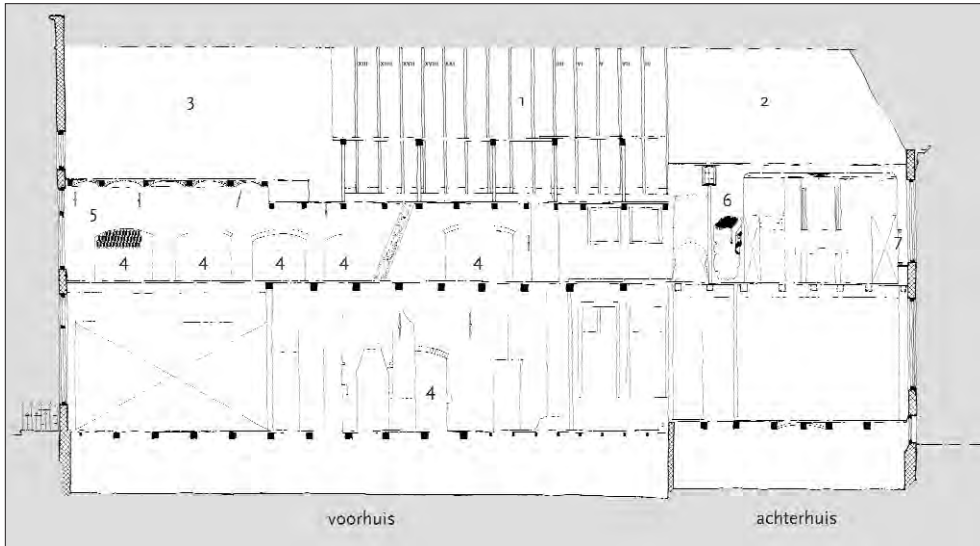

Afb. 3. Akerkhof 17, voorgevel, omstreeks 1930.
Foto: collectie RHC Groninger Archieven.

2. Akerkhof 17 (RM)

De oudste apotheek van Groningen is gevestigd in dit monumentale pand met een fraaie klokgevel (afb. 3). In de geveltop prijkt in grote cijfers het jaartal 1733, maar het huis is vermoedelijk drie eeuwen ouder. Zoals wel vaker in de middeleeuwse binnenstad slaat zo'n jaartal op een verbouwing. Nadat in 2002 tijdens een kleine verbouwing de middeleeuwse linkerzijmuur van het voorhuis gedeeltelijk in het zicht was, is in 2007 de verdieping en zolder van het pand verbouwd en bouwhistorisch onderzocht en ontstond een beter beeld van de bouwhistorische bijzonderheden. Van belang zijn de eerste drie bouwdelen: het voorhuis, achterhuis en een bouwdeel dat zich links naast het achterhuis bevindt, achter Akerkhof 19. Alle bouwdelen zijn onderkelderd, hebben twee bouwlagen en een zolder (afb. 4).

De datering van het voorhuis is onzeker maar ligt vermoedelijk in de 15e eeuw. Aanwijzingen hiervoor zijn gevonden in de kapconstructie met onder andere telmerken van het 'gehaalde' type en kromme korbeels. Verder moet het 1,5

Afb. 4. Akerkhof 17, langsdoorsnede naar het westen gezien. 1: middeleeuwse kapconstructie. 2: 19e-eeuwse kapconstructie. 3: 20e-eeuwse kapconstructie. 4: muurnissen. 5: 16e-eeuwse muurschildering. 6: muurschildering uit omstreeks 1800. 7: bouwsporen van een zandstenen venster. Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

steens dikke muurwerk genoemd worden dat uit kloostermoppen van een fors formaat is gemetseld⁴. Helaas is het niet gelukt om de kapconstructie dendrochronologisch te dateren⁵. Alleen de achterste helft van de kapconstructie is behouden gebleven, het voorste gedeelte dateert uit het midden van de 20e eeuw. In de oude constructie zitten, zoals dat vaak voorkomt, houtproppen die waarschijnlijk te maken hebben met het houttransport over de rivier. De proppen kunnen restanten zijn van pennen waaraan touwen of wilgentenen vastzaten waarmee het hout tot een vlot werd samengebonden. Uit nieuwsgierigheid werd een prop meegenomen voor analyse en het blijkt te gaan om *Prunus Avium/Padus*, dit is de zoete kers of de gewone vogelkers (onderscheid is niet te maken)⁶.

Uit de bouwtijd dateert een zeldzame serie van vijf grote muurnissen aan de binnenkant van de linkermuur op de verdieping en een restant van een muurnis in dezelfde muur op de begane grond. Vanwege de beperkte waarneming (niet al het muurwerk was in het zicht en de nissen waren dichtgemetseld) kunnen meer nissen aanwezig zijn, wellicht ook in de rechtermuur. Of in de nissen vensters hebben gezeten is niet bekend, maar ze lijken daarvoor te groot. Onlangs zijn soortgelijke nissen aangetroffen in Akerkhof 13 en daar zijn deze in zowel de linker- als in de rechtermuur gevonden⁷. Wellicht werden de nissen aangebracht ter versiering en/of om materiaal uit te sparen. De nissen doen denken aan soortgelijke nissen die in plintzones van middeleeuwse kerken voorkomen.

Een grote verbouwing vond plaats kort na 1555 waarbij de zolderbalklaag werd vernieuwd⁸. Mogelijk is toen het achterste gedeelte van het voorhuis ver-

4. Op de begane grond is het formaat 28,0-29,0×15,0×7,5-8,5 cm, tienlagenmaat 85,5-87,0 cm.

5. Aansluitend op het bemonsteren van de zolderbalklaag werd een spantbeen geboord maar dit bleek het enige niet dateerbare monster ondanks dat het 111 jaarringen bevat. Aanvullend onderzoek is noodzakelijk.

6. Met dank voor het uitvoeren van de analyse aan Frits Vrede (Stichting Monument & Materiaal/Gemeente Groningen).

7. In *Hervonden Stad 14* (2009) zal dit pand worden behandeld.

8. Pressler 2007b; 1555 als bouwdatum van het huis kan vooralsnog niet uitgesloten worden.

smald en zijn de muurnissen dichtgemetseld. Het versmallen van het achterhuis heeft waarschijnlijk te maken met het aanbrenge van een binnenplaats ten oosten van het huis in Akerkhof 15. Waarom men voor deze bewerkelijke oplossing koos, is echter niet duidelijk. De rechterzijmuur springt ter plaatse van de binnenplaats in en de kapconstructie is uit elkaar gehaald en daarna met nieuwe gehakte merken in elkaar gezet. Twee spantbenen aan de rechterkant zijn vermaakt en verticaal gezet. Verder valt op dat de vlieringvloer over deze lengte net iets hoger ligt. Uit de tweede helft van de 16e eeuw dateert een fragment van een bijzondere muurschildering die op de dichtzetting van de eerste muurnis op de verdieping is aangebracht. Het gaat om een eenvoudige illusionistische kalkschildering zoals dit in de vroege renaissance meer werd toegepast, als eerste in Italië (afb. 5)⁹. Het fragment heeft een geometrisch patroon en door kleuring in afwisselend licht grijs en zwart wordt diepte gesuggereerd. Enkele vakjes zijn rood, maar waarom dit niet consequent is gebeurd, is onduidelijk. Het fragment moet deel hebben uitgemaakt van een groter geheel maar de bouwsporen hiervan zijn verdwenen. Het is de eerste keer dat in de stad Groningen een dergelijke schildering is aangetroffen, hoewel er vast meer zijn. Het ontdekken hiervan berust op toeval aangezien middeleeuws muurwerk bijna altijd vele malen is overgewit. In andere steden zijn ook enkele illusionistische schilderijen ontdekt, onder andere in Amersfoort en 's Hertogenbosch¹⁰.

Afb. 5. Akerkhof 17, de 16e-eeuwse muurschildering. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Waarschijnlijk werd in de 16e eeuw het achterhuis gebouwd dat direct twee bouwlagen kreeg. In de linkermuur van dit bouwdeel zijn restanten van een zandstenen venster gevonden, vermoedelijk een kloostervenster met in het bovenraam glas in lood. Het bouwdeel links daarvan achter Akerkhof 19 is kort na 1563 gebouwd als eenlaags pand, pas in de 19e eeuw werd de verdieping er opgezet¹¹.

De aan het begin genoemde verbouwing van 1733 had betrekking op het voorste deel van het voorhuis. De verdieping werd over een lengte van vijf balkvakken

9. Thorton 1991, 82, 148, 196.

10. Kauw z.j., 167-174. Illusionistische schilderijen zijn aangetroffen in het 16e-eeuwse huis Hinthamerstraat 90 te 's-Hertogenbosch. Koldewey 1991, 23.

11. Pressler 2007c. Een eikenhouten balk die vrij kwam in verband met het maken van een nieuw trapgat kon gedateerd worden in 1563 H/W.

Afb. 6. Akerkhof 17, de muurschildering in het achterhuis. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

verhoogd en de rechterzijmuur werd weggebroken om de trap te kunnen plaatsen; sindsdien is de linkerzijmuur van Akerkhof 15 gemeenschappelijk. Later is het huis nog vaak verbouwd. Belangrijk om hier te noemen is een restant van een muurschildering op de verdieping vlak voor de achterkamer in het achterhuis die dateert uit het einde van de 18e of het begin van de 19e eeuw. In olieverf is op de linkermuur ter plaatse van een kastenwand uit 1882 een gordijn geschilderd dat omhoog wordt gehouden. De zware gordijnstof hangt in grote slagen schuin naar beneden en heeft een franjerand met daaronder aan een koord een kwast (afb. 6). We zien hier slechts het deel linksonder van een voorstelling die veel groter is geweest en vast een symmetrische opzet had. De achterkamer was daarom dieper dan de huidige kamer die uit 1882 dateert. Toen werd het achterhuis verhoogd en van nieuwe kapconstructie voorzien. De achtergevel werd gepleisterd en twee gedenksteentjes herinneren aan de verbouwing: 'P.H.v.W.', '1882' (Peter Herman van Wermeskerken, zoon van Wouter Schull van Wermeskerken, apotheker aan het Akerkhof van 1867 tot 1892).

3. Akerkhof 21 (Beeldbepalend pand/BBP)

Dit forse pand bestaat uit een langgerekt voorhuis met daarachter aan elkaar gebouwd twee achterhuizen met rechts daarvan een steeg (afb. 7). Totdat in 1911 een gedeelte van het huis een winkelfunctie kreeg, had het hele pand een woonbestemming. Er was sprake van een beneden- en een bovenwoning en de kelder onder het voorhuis werd apart bewoond. Op de begane grond was links de gang van de voordeur tot de achterdeur naar de tuin met een lengte van 35 meter met rechts daarvan de vertrekken (afb. 8).

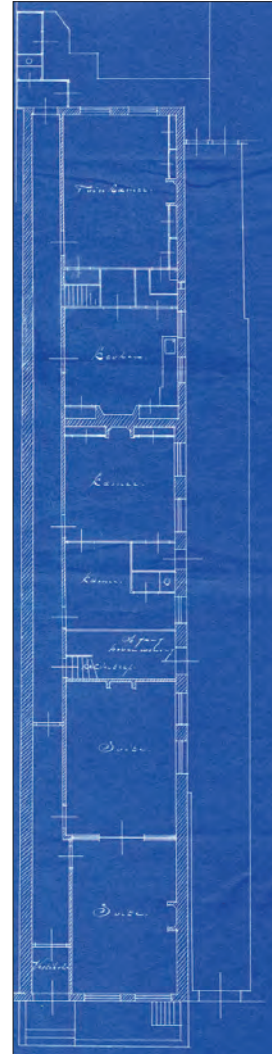
Dankzij een ingrijpende verbouwing uit 1961 laat de bouwgeschiedenis van dit huis zich moeilijk lezen. Oude kapconstructies heeft het niet meer; de rest van het casco is dusdanig goed 'ingepakt' dat tijdens de bouwhistorische verkenning in 2005, voor wat betreft het voorhuis, alleen het vermoeden van een 15e of 16e-eeuwse datering geuit kon worden¹².

In verband met het vernieuwen van het winkelinterieur werd in 2007 op de begane grond de bestaande afwerking verwijderd, waardoor het muurwerk en de

12. Van der Hoeve 2005.

Afb. 7. Akerkhof 21, voorgevel. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 8. Akerkhof 21, plattegrondtekening van de begane grond van vóór de verbouwing van 1911. Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

verdiepingsbalklaag van vooral het voorhuis goed in het zicht kwamen. Het voorhuis heeft een bijzonder zware eikenhouten balklaag die dendrochronologisch kon worden gedateerd op omstreeks 1555¹³. Dit is waarschijnlijk de bouwdatum van het voorhuis, maar omdat het muurwerk niet eenduidig kan worden geïnterpreteerd, kan hierin ouder muurwerk zitten. De rechterzijgevel is 1,5 steens dik en gemetseld met bakstenen van een wisselend formaat¹⁴. Wellicht zou bij complete ontleistering van de zijmuren een duidelijker beeld ontstaan van het voorkomen van diverse soorten metselwerk, maar daarvoor was geen gelegenheid.

Onder de balklaag werden de sporen teruggevonden van de indeling tot 1911 terwijl op de linkerzijgevel *trompe-l'oeils* schilderingen werden aangetroffen uit 1911 behorend bij de eerste winkelinrichting. Boven een lambrisering die als imi-

13. Pressler 2007d. Van de negen monsters zijn acht gedateerd. Vijf zijn gedateerd 1555 ± 6 jaar, een monster 1552 ± 6 jaar, een monster na 1540 en een monster na 1542.

14. Baksteenformaat van de rechterzijgevel gemeten in het voorste gedeelte: 29,0-31,0×13,5-14,5×7,0-9,0 cm, de tienlagenmaat varieert van 79,5 tot 91,0 cm.

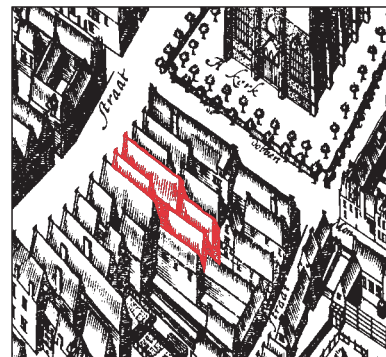

Afb. 9. Akerhof 21, geschilderde muurafwerking uit 1911. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

tatiemarmor schildering is uitgevoerd, zijn vakken aangebracht die om en om van sjabloonschilderingen zijn voorzien (afb. 9).

4. Brugstraat 8, Albertus Magnus (RM)

Achter de monumentale laat-19e-eeuwse voorgevel van studentenvereniging Albertus Magnus gaan twee huizen schuil (afb. 10). De dubbele perceelbreedte geeft dit eigenlijk al aan en tijdens bouwhistorisch onderzoek in verband met een geplande verbouwing, werden inderdaad delen van twee oude casco's ontdekt. Vooral in de linkerhelft zijn duidelijke bouwsporen gevonden, zoals een zware eikenhouten balklaag en de oostelijke zijmuur gemetseld van kloostermoppen. Op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643 staan beide huizen afgebeeld als diephuizen met ieder een zadeldak (afb. 11). Het oostelijke (linker-) pand heeft een achterhuis dat direct op de achtergevel aansluit. Het rechterpand lijkt

Afb. 11. Op de plaats van Brugstraat 8 staan op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643 twee huizen aangegeven. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 10. Brugstraat 8, voorgevel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 12. Brugstraat, detail uit het kadastraal minuutplan uit omstreeks 1830 met daarop aangegeven de moderne huisnummering. Kaart: collectie Dienst RO/EZ.

een achterhuis te hebben dat van het voorhuis is gescheiden door een binnenplaats. Op de kadastrale minuut uit omstreeks 1830 worden op de plaats van Brugstraat 8 ook twee huizen aangegeven en daarbij valt op dat de voorgevel van het rechterpand een stuk achter de rooilijn is geplaatst (afb. 12). Dit is echter een duidelijke wijziging ten opzichte de situatie zoals Haubois die heeft afgebeeld.

Op een aquarel, gemaakt door C.C.A. Last in 1860, is de terugliggende voorgevel afgebeeld (afb. 13). Het vierde en vijfde huis vanaf de hoek met het Akerkhof zijn de percelen van het huidige gebouw Brugstraat 8. Rechts is een voorpleintje zichtbaar dat correspondeert met de teruggelegde voorgevel op de

Afb. 13. De Brugstraat gezien in de richting van de Der Aa-kerk. Geheel rechts de twee percelen die aan het eind van de 19e eeuw werden samengevoegd tot één pand. Aquarel: C.C.A. Last, collectie RHC Groninger Archieven.

kadastrale minuut. Dit werd afgesloten met een ijzeren draaihek dat aan grote pijlers hing. Het huis links hiervan is het linkerdeel van Brugstraat 8. Het middeleeuwse huis heeft hier een 18e- of vroeg-19e-eeuwse voorgevel waarbij het voorste deel van het pand is opgehoogd en van een dwarskapje voorzien.

In de jaren zeventig of tachtig van de 19e eeuw vond een grote verbouwing plaats waarbij het huidige voorname en brede pand tot stand kwam. Wie toen eigenaar was en waarom hij de twee panden zo groots liet verbouwen, is niet bekend. Dat het casco achter de voorgevel uit twee oude panden bestaat, is ook merkbaar aan de vloerniveaueverschillen. Als gevolg van een ingrijpende verbouwing in 1966 is veel van de 19e-eeuwse structuur en afwerking in het huis verloren gegaan.

Afb. 14. Friesestraatweg 422, aanzicht vanaf de Friesestraatweg.
Foto: Imre van der Gaag, collectie Dienst RO/EZ.

5. Friesestraatweg 422 (Gemeentelijk Monument/GM op een Archeologisch Gemeentelijk Monument/AGM)

Voor de boerderij 't Hooihuis kwam het project bouwhistorisch boerderijonderzoek en de aankondiging in 2006 om het pand aan te wijzen als gemeentelijk monument precies op het juiste moment (afb. 14). De dreigende sloop van de hoofdschuur met dekbalkgebinten die dendrochronologisch gedateerd zijn op 1610, is met deze aanwijzing van de baan¹⁵. Dit zijn niet alleen binnen de gemeentegrenzen de oudste gebinten die destijds met nieuw hout zijn gemaakt, maar ook in de provincie Groningen.

Friesestraatweg 422 staat op een oude, grotendeels omgrachte boerenplaats die mogelijk uit de 12e eeuw dateert en als Archeologisch Gemeentelijk Monument is aangewezen¹⁶. Volgens Van den Broek speelde het Hooihuis een belangrijke rol bij de 13e-eeuwse grensbepaling van het *reitland* tussen Hoogkerk/

-
15. Pressler 2008b. Voor het precies kunnen dateren van een grenenhouten monster moet de buitenste jaarring van het spinhout, de zogenaamde wankant, onderdeel uitmaken van het monster. Omdat het aantal jaarringen in het spinhout per boom sterk varieert, maakt dit het dateren extra moeilijk. Van de boerderij Friesestraatweg 422 zijn 22 houtmonsters genomen waarbij er één is met een wankant. Dit monster bestaat uit 199 kernringen en maar liefst 95 spintringen en is gedateerd 1606 H/W. Van de overige monsters ligt de overgang van kernhout naar spinhout, de zogenaamde 'Spintigrenze', omstreeks hetzelfde jaar als het gedateerde monster. De kapdatum van zestien monsters is derhalve gesteld op 1610.
16. Vriendelijke mededeling stadsarcheoloog G. Kortekaas. Zie ook Van den Broek 2007, 269-270, voetnoot 225.

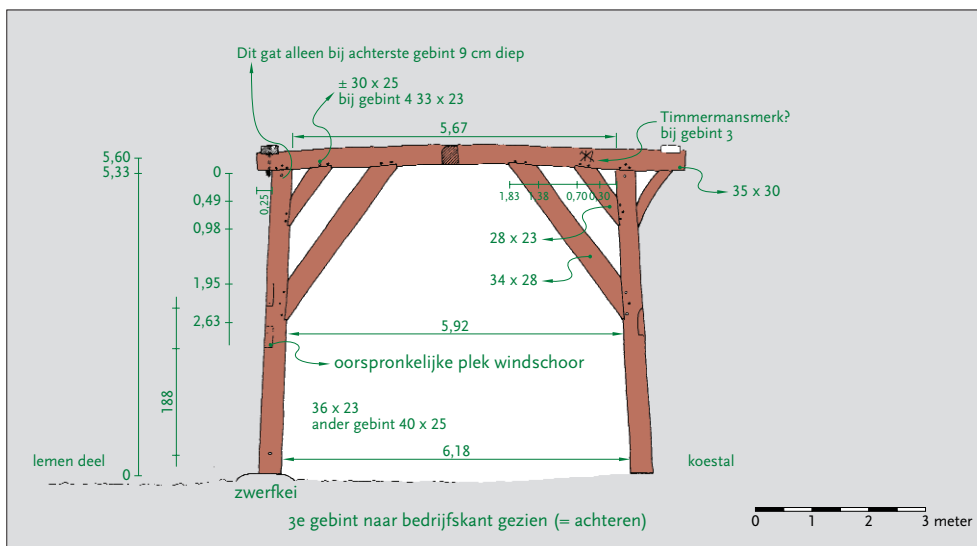
Leegkerk en Groningen¹⁷. De naam Hooihuis wordt in 1422 genoemd in een regeling voor het onderhoud en schouw van een dijk van het Hooihuis tot aan *Potterwolde*¹⁸. Tot aan de reductie behoorde de boerderij en de landerijen tot het klooster van Selwerd.

De huidige boerderij is niet in te delen volgens de gangbare typen omdat het oude woongedeelte omstreeks 1940 is gesloopt en, vlak voor de sloop, naast de hoofdschuur een nieuw woongedeelte is gebouwd. De hoofdschuur is een zogenaamde 'Friese' schuur van vijf gebinten lang met lage zijgevels, een hoge achtergevel en een hoog schilddak met uilenborden. Van de vijf gebinten behoren vier tot de oudste fase uit 1610. Er werd toen een compleet nieuwe schuur

Afb. 15. Friesestraatweg 422, overzicht gebinten in de hoofdschuur, gedateerd 1610.

Foto: Marcel Verkerk, collectie Dienst RO/EZ.

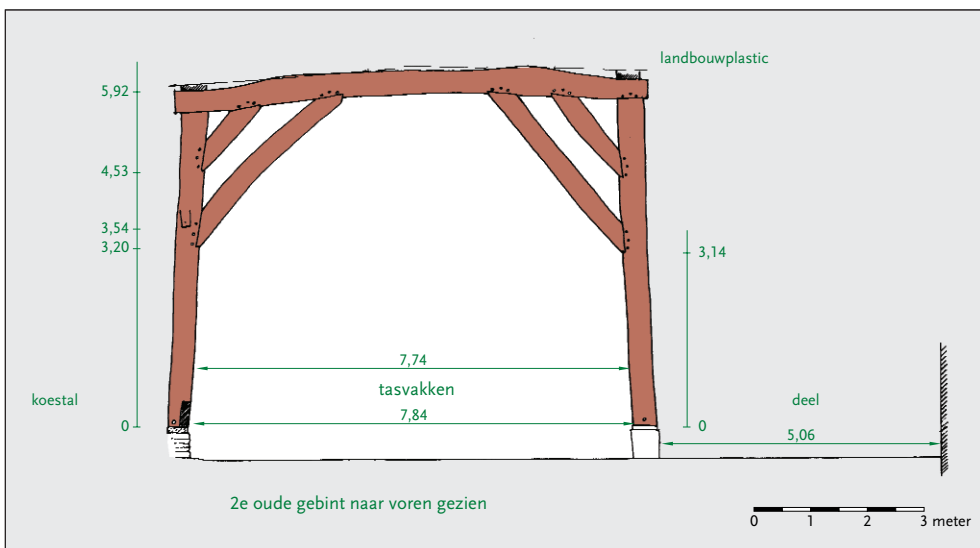
Afb. 16. Friesestraatweg 422, gebint hoofdschuur. Tekening: Marcel Verkerk, collectie Dienst RO/EZ.

17. Van den Broek 2007, 269-270.

18. Van den Broek 2007, 237-238.

gebouwd, bestaande uit vier dekbalkgebinten van dennenhout afkomstig uit Zuid-Zweden¹⁹. Hoe het woongedeelte van deze schuur er uitzag, is niet bekend. De vier dekbalkgebinten zijn qua opbouw uniek in de gemeente Groningen, voor de stabiliteit is een dubbel korbeelstel gebruikt (afb. 15 en 16)²⁰. Bij alle tot nu toe onderzochte boerderijen was steeds sprake van enkele korbelen.

In de provincie Groningen is nog één ander voorbeeld bekend van dekbalkgebinten met een dubbel korbeelstel, de boerderij 't Schathoes, Kloosterweg 8 te Warffum, gedateerd 1615 (afb. 17)²¹. Deze boerderij in Warffum heeft eveneens vier van dergelijke gebinten, die echter zijn gemaakt van eikenhout en ze zijn iets forser van afmeting²². De gebinten van beide boerderijen hebben enkele overeenkomsten die waarschijnlijk kenmerkend zijn voor het begin van de 17e eeuw. Zo heeft het hout een rechthoekige doorsnede die aan één zijde is afgerond. Dit is de ronding van de oorspronkelijk boom. Aan de vlakke kant zijn kraslijnen aangebracht voor het hakken van de pengaten. De volledige gebintconstructie is namelijk met pengatverbinding en toognagels in elkaar gezet, waarbij een aantal verbindingen met drie toognagels is geborgd. Een ander kenmerk is dat de staanders iets naar buiten staan waardoor de dwarskrachten makkelijker opgevangen kunnen worden. Ook lopen de dekbalken aan de bovenkant iets rond. De staanders hebben aan de onderkant een van voor naar achteren doorboord gat. Dit is een zogenaamd richtgat dat vermoedelijk is gebruikt bij het op de plaats neerzetten van het gebint op een zwerfkei of een poer óf bij het op de plaats houden van het gebint zodat de staanders ondermetseld konden worden. Op de staanders is een inkeping aanwezig die de plek aangeeft van de oorspron-

Afb. 17. Kloosterweg 8, Warffum, gebint hoofdschuur. Tekening: Marcel Verkerk, privécollectie.

19. Met dank voor het uitvoeren van het onderzoek naar de houtsoort aan Frits Vrede (Stichting Monument & Materiaal/Gemeente Groningen).
20. De gebinten bestaan uit deels gekantrechte balken (circa 30x25 cm) en staanders (circa 36x23 cm tot 40x25 cm). De afmeting van het bovenste korbeel is 28x23 cm, die van de onderste 34x28 cm.
21. Gläntzer 2001, 60.
22. Hart-op-hart afstand staanders 8,2 m ('t Hooihuis 6,5 m); hart-op-hart afstand vakkdiepte 8,2 ('t Hooihuis 6,34 m); hoogte onderkant staander - onderkant *plaat* 5,92 m ('t Hooihuis 5,6 m) met rechthoekige staanders van 38x29 cm ('t Hooihuis 36x23 cm). Opmeting M. Verkerk 28 juli 2007.

kelijke windschoor. Wat opvalt is, dat deze lager ligt dan de aanzet van het onderste korbeel. In de loop van de eeuwen werden dergelijke windschoren omhoog gebracht omdat ze in de weg zaten bij het optassen van de graanschoven of het parkeren van de wagens en machines. Er zijn géén sporen gevonden waaruit is op te maken dat er oorspronkelijk ook twee windschoren zaten.

Ook is er een aantal verschillen. De twee belangrijkste hebben te maken met de vorm van het gebint. Allereerst hebben de dekbalken in Warffum aan de bovenkant insteekgaten voor een tweede, kleiner kapgebint²³. Dit tweede gebint zag er anders uit omdat de staanders dezelfde schuimte hadden als het dak. Dergelijke insteekgaten zijn niet gevonden in de boerderij aan de Friesestraatweg. Ten tweede hebben de gebinten aan de Friesestraatweg een overstek aan de koestalzijde; om de ruimte in de koestal te vergroten zijn alle staanders aan die kant iets naar binnen gezet. Misschien was dit in Warffum niet nodig omdat die boerderij breder en hoger is.

De oorspronkelijke gebinten van beide boerderijen zijn zo geplaatst dat de tasvakken ofwel het grondplan tussen de staanders, in Groningen *goul* genoemd, genoeg vierkant is. Dit is eveneens zo bij de boerderij Aduarderdiepsterweg 14-1 met gebinten die uit 1630 dateren²⁴. Vanaf de 18e eeuw worden de gebinten dichter bij elkaar geplaatst waardoor de tasvakken rechthoekig worden. Toch is de oorspronkelijke opzet nog niet helemaal vergeten; in Groningen wordt het rechthoekig grondvlak van een tasvak nog steeds *vairkant* (vierkant) genoemd²⁵.

Afb. 18. Herestraat 28, 30, voorgevel. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

6. Herestraat 28, 30 (RM)

Een van de voornaamste huizen in de Herestraat is het dubbelpand 28, 30 (afb. 18). Een flinke verbouwing was aanleiding om dit pand beter te bekijken. Tijdens het onderzoek voorafgaand aan de verbouwing was het moeilijk om de

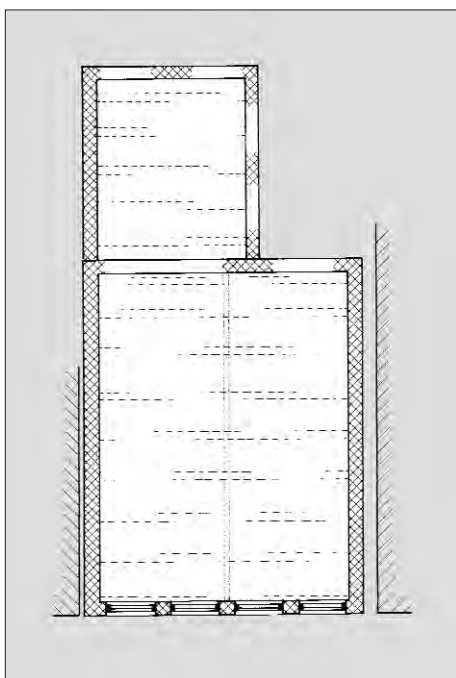
23. Deze insteekgaten zijn door Otto Knottnerus beschreven op de website: <http://gelkinghe.web-log.nl/gelkinghe/2008/04/t-hooihuis-lijk.html>.

24. Pressler 2008a. Boerderij Aduarderdiepsterweg 14-1 waarbij in drie gebinten uit 1630 en in de *plaat* de oorspronkelijke afmetingen zijn te achterhalen: de hart-op-hart afstand van de vakkiepte: 6,7 m; de afstand tussen de staanders: 6,7 m; de afmeting van de staanders: 25×34 cm.

25. Vriendelijke mededeling van de heer C.G. Reinders, Middelstum.

ouderdom van het casco in te schatten²⁶. Het pand is dan ook enkele malen sterk verbouwd, zo werd in 1936 de oude kapconstructie opgeruimd. Maar tijdens de verbouwing in 2007 kwam de constructie in het zicht en was het mogelijk dendrochronologisch onderzoek te verrichten. Dit leverde belangrijke bouwstenen op voor de geschiedenis van het huis. Het voorhuis met zijn opmerkelijk brede en ondiepe plattegrond (9 m breed en 12 m diep) is het oudste bouwdeel en dateert wellicht uit de 14e eeuw. Het was tot in de 19e eeuw een ongedeeld huis. Vooral het zeer forse baksteenformaat in de rechterzijgevel (zuid) geeft aanleiding voor deze datering²⁷. Waarschijnlijk behoort het pand daarmee tot de oudste huizen in de Herestraat. Het perceel waarop dit huis staat is aanvankelijk groter geweest. Op de kadastrale kaart uit omstreeks 1830 valt het perceel op als een van de grootste in het bouwblok. In die tijd hoorde ook een gedeelte van de grond achter nr. 32 bij Herestraat 28, 30. Aan die kant had de tuin ook een achterontsluiting door middel van een gang naar de Gelkingestraat.

Kort na 1462 vond een ingrijpende vergroting en verbouwing plaats; tegelijk met de bouw van het achterhuis werden de balklagen in het voorhuis vernieuwd. Uit het dendrochronologisch onderzoek komt naar voren dat de balklagen in het voorhuis even oud zijn als de zolderbalklaag van het achterhuis²⁸. Het muurwerk van het achterhuis sluit koud aan op de achtergevel van het voorhuis en het metselwerk van het achterhuis heeft een andere karakteristiek dan het voorhuis zodat het bouwfaseverschil duidelijk zichtbaar is ondanks de overeenkomstige ouderdom van de balklagen (afb. 19). Waarom het voorhuis zo grondig werd aangepakt, is moeilijk aan te geven, maar wellicht wenste men andere verdiepingshoogtes. Het is mede daarom waarschijnlijk dat tijdens deze verbouwing even-

Afb. 19. Herestraat 28, 30, plattegrondtekening van de verdieping. De tekening is enigszins schematisch waarbij aan de achterkant de mogelijke plaats van vensters is aangegeven. De dubbele stippellijn geeft aan waar in de 19e eeuw de scheidingsmuur kwam. Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 20. Herestraat 28, 30, detail van de kaart van Haubois uit omstreeks 1643. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

26. Van der Hoeve 2005.

27. Baksteenformaat 29,5-31,0×14,5-15,0×8,5-9,0 cm, de tienlagenmaat is 98 cm.

28. Pressler 2007f.

eens de voorgevel werd verbouwd of vernieuwd in gotische stijl. Op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643 wordt het huis weergegeven met een trapgevel en spitsboognissen (afb. 20). Opmerkelijk is wel dat Haubois het huis als een drie-laags pand weergeeft terwijl daar in het huis geen aanwijzingen voor zijn gevonden. Hoe dit geïnterpreteerd moet worden, is niet helemaal duidelijk; wellicht wordt met de derde bouwlaag de zolder aangegeven. Rond het midden van de 15e eeuw kwamen gotische gevels in de mode. In Groningen werd in 1443 het Raadhuis van een dergelijke gevel voorzien en dit was waarschijnlijk het eerste exemplaar in de stad. Kort daarna, vóór 1451, werd het aangrenzende wijnhuis in gotische stijl gebouwd²⁹. Uit bouwsporen blijkt dat de zolderbalklaag waarschijnlijk een bakstenen vloer heeft gehad die tijdens de verbouwing van kort na 1462 kan zijn aangebracht. De dwarsbalkjes waarop de bakstenen hebben gelegen, zaten met houten toognagels aan de vloerbalken bevestigd.

In het midden van de 17e eeuw heeft wederom een grondige verbouwing plaatsgevonden, waarbij in elk geval de voorgevel is vernieuwd³⁰. De nieuwe voorgevel is gedateerd met een jaartalsteen waarop '1649' staat. Kenmerkend zijn de spekbanden in het metselwerk van de voorgevel en de sierankers. De gevel wordt verder gesierd door een achttal festoenen, maar of deze al in 1649 zijn aangebracht is de vraag, temeer daar deze niet op hun originele plaats zitten. Festoenen passen bij classicistische architectuur terwijl de spekbanden en sierankers bij een renaissancegevel horen. Daarbij moet opgemerkt worden dat het classicisme in Groningen vanaf ongeveer 1660 zijn intrede doet. In Groningen hebben onder andere de volgende gebouwen een classicistische gevel met festoenen: Hoge der A 7 (omstreeks 1660), Martinierkhof 25 (1660), De Waag op de Grote Markt (1660-1662, gesloopt in 1874), Oude Ebbingestraat 39 (1661), Brugstraat 27 (1667, gesloopt in 1909), woning op de Buiten A-poort (1670, gesloopt in 1859) en Vismarkt n.z. Het huis met de draken (omstreeks 1675, gesloopt 1904).

De festoenen van Herestraat 28, 30 zijn rijkelijk gebeeldhouwd waarbij de bovenste vier fruit uitbeelden en de onderste vier zeefruit (afb. 21). Ieder festoen bestaat uit drie delen. Ter weerszijde van een brede horizontale slinger zitten de

Afb. 21. Herestraat 28, 30, festoenen met zeefruit boven het linker verdiepingsvenster.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

29. Schuitema Meijer 1962, 15.

30. Het baksteenformaat is 26,5-27×13,0-14,0×6-6,5 cm, bij een tienlagenmaat van 74,5-76 cm. Op grond van deze maatvoering lijkt een datering in de 17e eeuw waarschijnlijk. Bovendien zijn er in de hoekverbanden van de omgezette delen van de voorgevel klezortjes herkenbaar, wat kenmerkend is voor met name metselwerk uit de 17e eeuw.

gebeeldhouwde knopen waaraan het geheel opgehangen lijkt te zijn; onder de knopen hangt de stof recht naar beneden.

Hoe de geveltop van Herestraat 28, 30 er in 1649 uitzag, is niet bekend omdat de gevel rond 1800 werd gewijzigd in een lijstgevel in Lodewijk XVI-stijl. De kroonlijst wordt ondersteund door vijf consoles met festoenen, eveneens een geliefd thema bij deze bouwstijl. Verder werden de vensters vernieuwd in hout en omdat deze groter zijn dan de stenen kruisvensters, die de gevel in 1649 ongetwijfeld zal hebben gekregen, moest het metselwerk worden aangepast. Waarschijnlijk zijn bij die gelegenheid de festoenen op de huidige plaats aangebracht. Vanwege de geringe ruimte tussen de vensters werden deze afgekapt waardoor de aansluiting tussen de drie delen van een festoen nu een duidelijke naad vertoont. Het terugplaatsen ging bovendien erg slordig, bij het festoen boven het linkerverdiepingsvenster is het rechterdeel met knoop en hangende stof op zijn kop geplaatst waardoor de stof omhoog hangt (zie afb. 21)! In de late 19e eeuw werd het pand overlans gesplitst zonder dat het gevelbeeld veel wijzigde.

7. Hoogeweg 4/Zijlvesterweg 16, Hervormde kerk te Dorkwerd (RM)

In verband met funderingsherstel van kerk en toren vonden ingrijpende werkzaamheden plaats aan deze bescheiden zaalkerk met driezijdige koorsluiting (zie 'Jaarverslag restauraties in 2007' in dit jaarboek). Voorafgaand aan dit werk is de kerk in 2005 bouwhistorisch verkend³¹. In opdracht van de Gemeente Groningen voerde Wija Friso een vrij uitgebreid archiefonderzoek uit³².

Afb. 22. Hoogeweg 4/Zijlvesterweg 16, de Hervormde kerk van Dorkwerd, eind 17e eeuw vanuit het oosten weergegeven; links en rechts achter de kerk staat een boerderij. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

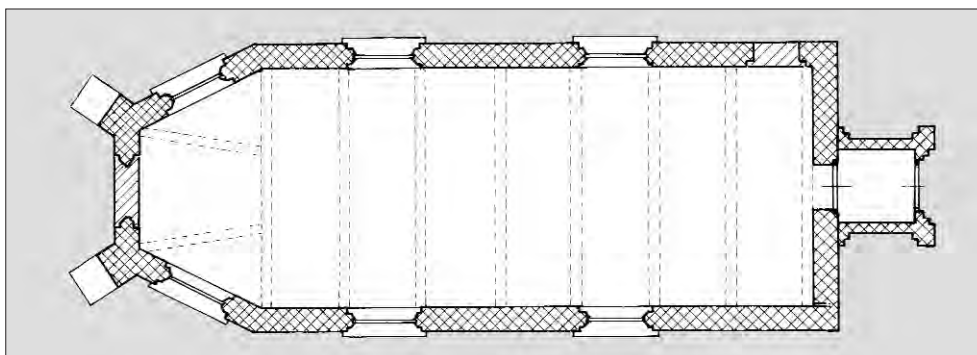
Afb. 23. Hoogeweg 4/Zijlvesterweg 16, de 17e eeuwse kapconstructie van de kerk. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

31. De Vries 2005.

32. Friso 2005.

De kerk is gebouwd in 1648, maar heeft door het aanbrengen van een pleisterlaag sinds 1875 een 19e-eeuws uiterlijk (afb. 22)³³. De binnenkant van de kerk is al vanaf de bouw bepleisterd geweest, zodat nooit kon worden vastgesteld of de kerk nog middeleeuws muurwerk bevat. Wel was bij het maaiveld hier een daar een klein stukje muurwerk in het zicht, genoeg om kloostermoppen te herkennen maar te weinig om vast te stellen of het om primair of secundair werk gaat. Alleen in de toren kan een stukje ongepleisterd muurwerk uit 1648 van de voor-geveltop worden waargenomen met aan de bovenkant een afwerking in de vorm van vlechtingen³⁴. De kapconstructie, waar deze geveltop voor staat, dateert uit hetzelfde jaar. De gehele constructie is van grenenhout en heeft een traditionele opbouw bestaande uit een sporenkap ondersteund door schaargebinten (afb. 23). Zowel de sporenparen als de gebinten hebben gehakte telmerken die, zoals zo vaak in de 17e eeuw, niet op volgorde staan.

Het archiefonderzoek wijst duidelijk op nieuwbouw van de kerk in 1648 maar eventueel hergebruik van een stuk ouder muurwerk kan niet uitgesloten worden. Het waren de Staten van Stad & Lande die opdracht gaven tot de bouw van de kerk nadat de ingezetenen van het kerspel Dorkwerd in 1644 daarom hadden verzocht³⁵. In 1644 werd door de commies (beambte) Mensenborgh een bezoek gebracht aan de vervallen kerk aldaar voor een *oculaire* inspectie. Het muurwerk was ten dele naar beneden gestort en de kerk moest geheel nieuw opgebouwd worden inclusief een nieuw fundament met uitzondering van het fundament van de noordelijke zijmuur³⁶. In 1646 werd besloten tot het besteden van een bedrag van *f* 1500,- voor dit doel dat later nog met *f* 350,- werd verhoogd. Door Gedeputeerde Staten werd een commissie benoemd bestaande uit de heren Folckers, Van Ewsum en Engelberts om het werk te begeleiden. Uit de stukken blijkt de voortgang van het werk. In mei 1648 moest de commissie de fundamenten bekijken en een maand later het muurwerk. In december 1648 gaan Gedeputeerde Staten akkoord met de levering van glazen, en daarmee wordt het kerkgebouw wind en waterdicht (afb. 24). In 1651 ten slotte komt de aanschaf van een preekstoel en banken aan de orde.

Afb. 24. Hoogeweg 4/Zijlvesterveg 16, plattegrondtekening van de kerk van Dorkwerd.

Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

33. Deze afbeelding is een detail uit de *Afteikeninge van de wagenwech in het Wester-Quartier behoorde onder de schouwinge van de Hooge Justitie Camer van stad Groningen en Ommelanden*. Met dank aan Wija Friso.

34. Baksteenformaat 26,5×13×6 cm, tienlagenmaat 75-77 cm.

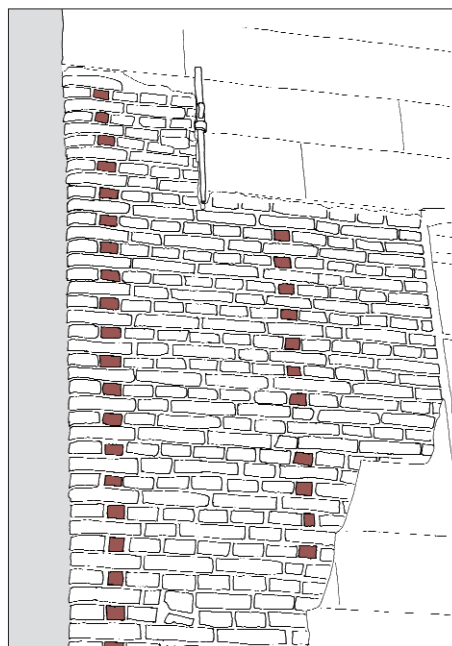
35. Boeles 1866, 31.

36. RHC Groninger Archieven, Oud-archief der gemeente Groningen, toegangsnummer. 1605, inventarisnr. 793. Met dank aan Wija Friso.

Terwijl archeologen de ondergrond van de kerk in kaart brachten, kon het muurwerk op bouwhistorische bijzonderheden worden onderzocht. De onderste zone was ontleisterd en het muurwerk heeft rondom dezelfde karakteristiek. In 1648 zijn kloostermoppen hergebruikt die in dikte variëren van 8 tot 9 en soms zelfs 10 cm. Veel stenen zijn gebroken, een duidelijk kenmerk van hergebruik. Rondom is dezelfde kalkmortel toegepast waarin nauwelijks schelpresten voorkomen. Hoewel alles in 1648 is gemetseld, verschilt de noordmuur in een aantal opzichten van de rest. Archeologisch onderzoek liet zien dat de noordmuur koud op een ophogingslaag van vette, grijsblauwe klei is aangelegd; de zuidmuur staat op een grondverbetering in de vorm van een puinlaag die in de klei is aangelegd³⁷. In het opgaande werk zijn kortelingaten aangetroffen. Deze zitten in de zuidmuur, de driezijdige koorsluiting en vermoedelijk ook in de westmuur, allemaal op dezelfde hoogte. In de noordmuur werd een kortelinggat ontdekt dat duidelijk lager zit. Kortelingaten werden gebruikt om de bouwsteiger in vast te zetten. Zeer opvallend is verder de verticale bouwnaad in de noordwesthoek. Deze duidt erop dat het muurwerk niet tegelijkertijd is opgemetseld en de vraag dringt zich op of dit te maken heeft met het voorstel van Mensenborgh uit 1644 om alle funderingen nieuw te maken met uitzondering van de noordmuur. Kennelijk was dit wel het plan maar heeft men in tweede instantie toch besloten om ook de noordmuur geheel te vernieuwen. De kans dat de hergebruikte kloostermoppen van de afgebroken kerk afkomstig zijn is zeer groot, het oude kerkgebouw heeft er immers tot het laatste moment gestaan.

Afb. 25. De kopgevel van Lopende Diep 1 aan de kant van het Guyotplein. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 26. Lopende Diep 1, ontleisterde muurgedeelte aan de kant van het Guyotplein. In bruin zijn de klezoren aangegeven.
Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

37. Mulder 2007, 15.

8. Lopende Diep 1 (RM)

Dit dwarspand is gelegen op de hoek van het Lopende Diep met het Guyotplein en dateert uit de 17e eeuw maar de gepleisterde en geschilderde afwerking is 19e-eeuws. Dat het huis zo oud is, valt onder meer af te lezen aan de steile kap, de versierde muurankers en de gebeeldhouwde kraagsteen aan de kant van het Guyotplein (afb. 25).

Op de kaart van Haubois uit omstreeks 1643 staat op de plaats van het huis een eenlaags dwarshuis getekend zodat dit tweelaags pand waarschijnlijk na 1643 zal zijn gebouwd³⁸. Doordat een stuk pleisterwerk van de zijgevel losliet, was het mogelijk het achterliggende metselwerk te bekijken (afb. 26). Dit muurwerk is gemetseld van rode bakstenen in kruisverband waarbij in de koppenlagen op regelmatige wijze klezootjes zijn toegepast zoals dat tot circa 1730 gebruikelijk was. Gezien het bescheiden baksteenformaat is datering in de tweede helft van de 17e eeuw goed mogelijk³⁹. Behalve bij de muurhoek zit meer naar het midden ook nog een rij klezootjes die mogelijk de positie van een vroeger venster aangeeft maar een duidelijke bouwnaad is niet zichtbaar zodat deze interpretatie onzeker is. Mogelijk is het naastgelegen venster gedeeltelijk in het oude gat geplaatst en heeft men de bakstenen die vrijkwamen hergebruikt voor het dichtmetselen. Het formaat en de kleur van de bakstenen is identiek.

9. Vismarkt 44 (RM)

Een uitslaande brand verwoestte in december 2004 een groot deel van dit huis (afb. 27). Na jaren voorbereiding werd in 2007 het herstel ervan gecombineerd met een verbouwing. Gelukkig is een belangrijk deel van het casco behou-

Afb. 27. Vismarkt 44 na de brand, gezien vanaf achter.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 28. De voorgevel van Vismarkt 44.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

38. Aanwijzingen voor het ophogen van het eenlaagse huis zijn in het bloot gekomen metselwerk niet gevonden.
39. De tienlagenmaat is 57 cm.

den (afb. 28). Helaas ging de middeleeuwse kapconstructie bijna helemaal verloren evenals de bijzondere, wellicht 16e-eeuwse Hildesheimer panbedekking van het noordelijk dakvlak.

Het pand Vismarkt 44 is gebouwd omstreeks 1480. Dit kan geconcludeerd worden uit de dendrochronologische datering van de verdiepings- en zolderbalklaag⁴⁰. Deze datering past goed bij het muurwerk in de zijgevels waarvan het baksteenformaat behoorlijk fors is⁴¹. Opvallend daarbij is dat de strekken naar verhouding kort zijn. Of het huis omstreeks 1480 al de huidige omvang had, is twijfelachtig. Vooral in de rechtermuur is bovenin een kleiner baksteenformaat gevonden dat meer bij de 17e eeuw past. Omdat een goed overzicht van het voorkomen van de beide steenformaten in het muurwerk niet verkregen kon worden, is deze bouwfase niet goed te reconstrueren. Vermoedelijk dateert de kelder met het tamelijk platte tongewelf eveneens uit de 17e eeuw. We hebben dan te maken met een onderkelderde achterkamer waar de gang langs liep, een indeling die in de 17e eeuw meer is aangetroffen. De gevonden restanten van de gangmuur van rode bakstenen van 22x10x5,5 cm kunnen uit de 17e eeuw dateren. Een volgende verbouwing vond plaats omstreeks 1800 toen de huidige voorgevel werd gebouwd. Deze datering wordt verondersteld op grond van de architectuur van de voorgevel en de detaillering. Vooral de sobere en symmetrische hoofdopzet van de gevel met de goed geproportioneerde kroonlijst voorzien van een bloktand in combinatie met het metselwerk van kleine roodbruine bakstenen waarin zwaar

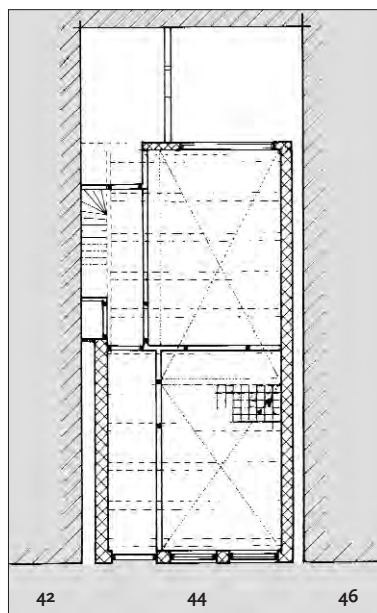
Afb. 29. Vismarkt 44, foto van de plint tegen de rechtermuur in de voorkamer op de begane grond.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

40. Pressler 2008d+e. Van de tien genomen monsters konden acht worden gedateerd. Dit zijn van de verdiepingsbalklaag: 1452 H/W, 1481 ± 6 jaar, 1478 ± 6 jaar, 1481 ± 6 jaar en na 1455. De zolderbalklaag leverde drie dateringen op: 1485 ± 3 jaar, omstreeks of kort na 1476 en na 1446.

41. Baksteenformaat 27,5-28,5 × 14,0-15,0 × 7,0-8,0 cm, de tienlagenmaat is 84,0-87,0 cm.

Afb. 30. Vismarkt 44, de gestippelde kruisen op de plattegrondtekening geven de hoofdopzet van de indeling vóór de 19e-eeuwse herindeling aan.
Tekening: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

kozijnhout met kwartholle profilering is geplaatst, wijzen hierop. Bouwsporen op de begane grond kunnen bij deze bouwfase horen. Het gaat om een restant van een tegelvloer van de voorkamer met langs de rechtermuur bijzondere plinttegels. Deze zijn afwisselend wit en bruin gevamd (afb. 29). De rechtermuur bevat daarachter restanten van een geschilderde lambrisering op stuc. Dit stelt een houten lambrisering voor met panelen met ingezette kwart ronde hoeken.

In de late 19e eeuw kreeg de begane grond de indeling die tot ver in de 20e eeuw bewaard bleef. (afb. 30) Linksachter werd de linkerzijgevel weggebroken zodat op de plaats hiervan en in de drup, tegen de westmuur van Vismarkt 42, een trap kon worden geplaatst. Op de begane grond werd de voorkamer iets vergroot ten koste van de achterkamer en de vertrekken kregen een nieuwe afwerking met onder andere stucplafonds en marmeren schouwen.

Overige onderzoeken

10. **Akerkhof 29** (RM). Dit pand op de hoek met de Akerkstraat is gebouwd in 1900 naar het ontwerp van architect A. Th. van Elmpt en heeft een bijzonder winkelinterieur uit 1917.
11. **Brugstraat 29, 31** (RM). Onderzoek in verband met een verbouwing (zie artikel 'Het Witte Huis van Groningen' in dit jaarboek, een bijzondere bouwgeschiedenis van de winkelgalerij).
12. **Gelkingestraat 41, 43** (GM en geen status). De oude en van hergebruikte kloostermoppen gemetselde linkerzijmuur van Gelkingestraat 41 is goed zichtbaar in het moderne winkelgebouw Gelkingestraat 43 en gedocumenteerd.
13. **Guldenstraat 4** (BBP). Dit ogenschijnlijk moderne winkelpand heeft middeleeuwse zijmuren die vanwege een vernieuwing van het winkelinterieur zichtbaar waren en zijn gedocumenteerd.
14. **Herestraat 18** (geen status). Tijdens een grote verbouwing van de winkel konden fragmenten van een oud huis worden vastgelegd in met name de kelder.

15. **Herestraat 44** (BBP). Ook dit pand kreeg een nieuw winkelinterieur waardoor een 17e-eeuwse balklaag met bijpassende sleutelstukken kon worden gedocumenteerd.
16. **Herestraat 50** (BBP). Tijdens een verbouwing bleek dat dit pand zijmuren heeft uit waarschijnlijk de 13e eeuw in de vorm van kistwerk met een weinig voorkomende vulling van onder andere zwerfkeitjes⁴². In de muren zitten restanten van muurnissen of vensters en deze muren dragen een eikenhouten verdiepingsbalklaag.
17. **Leegeweg 6** (BBP op AGM). Dendrochronologisch onderzoek van het voorste, grenenhouten, hergebruikte gebint leverde een kapdatum op van omstreeks 1650⁴³. Eén staander heeft aan de voet een recht en een schuin pengat op een afstand van circa 30 cm van elkaar en is oorspronkelijk een balk geweest.
18. **Middelberterweg 54** (BBP). Oldambtster boerderij waarbij tijdens de sloop van het voorhuis de eikenhouten kelderbalken, met pengaten die horen bij een voorganger, zijn onderzocht. In twee balken lag verzonken een gespijkerde lip die oorspronkelijk bij een korbeel hoorde. Helaas leverden de houtmonsters géén datering op⁴⁴.
19. **Muurstraat 24** (BBP). In verband met geplande sloop werd dit in hoofdzaak uit de 19e-eeuws daterende dwarshuis bouwhistorisch verkend.
20. **Noodweg 4** (GM). Kop-rompboerderij met dwarshuis in eclectische stijl gebouwd, volgens ingekraste jaartalstenen, gesticht 'den 28 mei 1877 door Mej. Wed. H. Vink'. Het dak van de hoofdschuur is grotendeels voorzien van verticaal dakbeschot waarover plaatmateriaal ligt.
21. **Noorddijkerweg 32** (RM op AGM). Kop-hals-rompboerderij die in 2007 gerenoveerd is. Hierbij zijn de resultaten uit het archeologisch onderzoek in de hoofdschuur gecombineerd met die van het bouwhistorisch onderzoek in het woongedeelte. Hier wordt in het volgende jaarboek verslag van gedaan.
22. **Noorderhaven 72** (RM). Het bekende pakhuis De Sleutel heeft een lange geschiedenis van aan- en verbouwingen. De sporen hiervan zijn tijdens een verbouwing gedocumenteerd.
23. **Oosterstraat 19** (RM). Doordat een verlaagd plafond achter in de winkel was verwijderd, kwam een balkenplafond in het zicht waarvan de balkvakken met karton zijn afgewerkt. Dit is versierd met Jugendstil sjabloonschilderingen.
24. **Oosterstraat 47** (BBP). Een verbouwing en gedeeltelijke afbraak van het huis maakte een 18e-eeuwse balklaag van het achterhuis zichtbaar.
25. **Oude Kijk in 't Jatstraat 28** (GM). Nadat een gedeelte van het pleisterwerk van de zijgevel was verwijderd, kon muurwerk uit (tenminste) de 17e eeuw worden gedocumenteerd.
26. **Pop Dijkemaweg 98** (GM). Kop-rompboerderij waarin tot driemaal toe brand is uitgebroken. Het woongedeelte is in 1926 grondig verbouwd maar heeft in de plattegrond nog deels een 18e-eeuwse structuur met keuken, middengang, bedsteewand en melkenkelder. De hoofdschuur heeft zeven gebinten waarvan de voorste zes uit de eerste helft van de 19e eeuw dateren en de achterste uit 1929.

42. Tienlagenmaat van 96,5 tot 98,0 cm.

43. Pressler 2008c.

44. Pressler 2007e.

27. **Roderwolderdijk 5** (BBP). In verband met de aanleg van industrieterrein Westpoort is de enige stolpboerderij in de gemeente Groningen gesloopt. Deze boerderij is in 1936 op een, voor deze jaren, gebruikelijke manier volledig nieuw gebouwd met vurenhouten gebinten (25,5×22,5 cm) die nog in een perfecte staat verkeerden.
28. **Sledemennerstraat 4** (geen status). Tijdens herstel van het pleisterwerk van de voorgevel kwam een groot deel van de 17e-eeuwse voorgevel tevoorschijn met ontlastingsboogjes, zandstenen lateien en een driehoekige geveltop met vlechtingen.
29. **Stationsstraat 7** (RM). Diverse bouwsporen werden hier vastgelegd in verband met een verbouwingsaanvraag. Waardevol is de Jugendstil interieurafwerking uit het begin van de 20e eeuw voor zover deze is behouden, zoals een hardhouten tochtportaal met glas in lood, hardhouten lambriseringen en een granito gangvloer.
30. **Steentilstraat 30** (RM). Ter voorbereiding van een verbouwplan is enig aanvullend onderzoek verricht waarbij onder andere een 17e-eeuwse balklaag werd ontdekt.
31. **Vismarkt 26** (RM). Een voornemen tot verbouw maakte bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk, waarbij diverse bouwfasen zijn getraceerd.
32. **Vismarkt 46** (RM). Onderzoek van dit huis is uitgevoerd omdat de eigenaar een wijziging van de dakvorm overwoog. Het huis dateert uit (tenminste) de 17e eeuw en heeft een voorgevel met elementen uit drie eeuwen.
33. **Visserstraat 50, Zeijlsgasthuis** (RM). Tijdens de verbouw van het rechterdeel zijn een 17e-eeuwse en drie 18e-eeuwse plavuizenvloeren gevonden, alsmede bouwsporen van een oudere indeling.

Literatuur

- Boeles, J.B., *De bijzondere regtsbetrekking tusschen een aantal kerkelijke gemeenten in de provincie Groningen en den staat, ontwikkeld uit de geschiedenis van het onderhoud harer kerkelijke gebouwen, en van de bezoldiging harer leeraars, onderwijzers en kosteren, in verband met het regt van collatie*. Groningen, 1866.
- Broek, J. van den, *Groningen, een stad apart*. Assen, 2007.
- Friso, W., *Archiefonderzoek naar de Hervormde kerk te Dorkwerd* (rapport). Groningen, 2005.
- Glüntzer, V., 'Das Gulhaus in Ost-Friesland – eine Innovation des 16. und 17. Jahrhunderts' in: *Ruralia IV, the rural house from the migration period to the oldest still standing buildings*. Bad Bederkesa, 2001, 58-75.
- Haan, J. de, *Hier ziet men uit paleizen*. Assen, 2005.
- Hoeve, J.A. van der, *Akerkhof 21* (rapport Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve/Gemeente Groningen). Utrecht, 2005.
- Hoeve, J.A. van der, *Herestraat 28-30* (rapport Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve/Gemeente Groningen). Utrecht, 2005.
- Huisken e.a. (red.), *Jacob van Campen Het klassieke ideaal in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 1995.
- Janse, H., *Houten kappen in Nederland 1000-1940*. Delft, 1989.
- Kauw, M.T.A., 'Diamantkoppen en basaltzuilen' in: *De onderste steen boven, 25 jaar bouwhistorie in 's Hertogenbosch*. 's Hertogenbosch, z.j.
- Koldewey, E.F., 'Wandbekleding in de 17de en 18de eeuw' in: *Achter het Behang*. Amsterdam, 1991, 13-38.
- Mulder, S.A., *Een archeologische opgraving in de Nederlands Hervormde Kerk te Dorkwerd, gemeente Groningen (Gr.)* (rapport). Groningen, 2007.
- Pluis, J., *De Nederlandse tegel decors en benamingen 1570-1930*. Leiden, 1998.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Akerkhof, A-kerk* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Dld.), 2007a.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Akerkhof 17* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Dld.), 2007b.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Akerkhof 17 zijhuis naast achterhuis, bouwdeel C* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Dld.), 2007c.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Akerkhof 21* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Dld.), 2007d.

- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Gulphaus NL 9723 EW Groningen, Middelberterweg 54*. Recklinghausen (Dld.), 2007e.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Herestraat 28, 30 voorhuis en achterhuis* (dendrochronologische onderzoeksrapporten). Recklinghausen (Dld.), 2007f.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Gulfscheune NL 9745 EM Groningen, Aduarderdiepsterweg 14-1*. Recklinghausen (Dld.), 2008a.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Gulfscheune NL 9746 TL Groningen, Friesestraatweg 422*. Recklinghausen (Dld.), 2008b.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Gulfscheune NL 9745 CP Groningen, Leegeweg 6*. Recklinghausen (Dld.), 2008c.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Vismarkt 44 1e verdieping* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Dld.), 2008d.
- Pressler GmbH, Planung und Bauforschung, *Vismarkt 44 2e verdieping* (dendrochronologisch onderzoeksrapport). Recklinghausen (Dld.), 2008e.
- Schuitema Meijer, A. T., *De kerkgebouwen en andere kerkelijke goederen in de stad Groningen* (historisch-juridisch onderzoek). Groningen, 1950.
- Schuitema Meijer, A.T., *De Raadhuizen van de stad Groningen*. Groningen, 1962.
- Schuitema Meijer, A.T., *Album van Oud-Groningen 1750-1880*. Groningen, 1976.
- Thorton, P., *The Italian Renaissance Interior 1400-1600*. New York, 1991.
- Tuin, B. en F. Venema, *Groningen op recept, twee eeuwen farmacie*. Groningen, 1982.
- Tussenbroek, G. van, 'Vlotverbindingen' in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 41 (dec. 2006), 7-15.
- Vries, D.J. de, *Bouwen in de late middeleeuwen*. Utrecht, 1994.
- Vries, R. de, *Bouwhistorische Verkenning Zijlvesterveg 16/Hoogeweg 4* (rapport). Groningen, 2005.